

ИНТЕНЗИФИКАТОРИ, ЧАСТИЦИ, МЕЖДУМЕТИЯ И ФРАЗЕОЛОГИЗИРАНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРАЗИ В ИЗКАЗВАНИЯ С АДМИРАТИВНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ¹

Гл.ас. д-р Красимира Алексова

I. За обекта, целите и задачите

Основната задача на настоящата работа е да очертае общите черти и различията при функционирането на въпросителните местоимения и наречия, на частиците, междуметията и някои фразеологизирани глаголни изрази в изказванията с адмиратив. Повечето от тях са лексикални средства за изразяване на емоционалното отношение на говорещия към изказването, съдържащо адмиративна глаголна форма. Емоционалността в тази работа се възприема като “отношение на говорещия към обективното съдържание на изказването” (Ницолова 1984:172). Някои от изброените средства функционират като интензификатори на изразената с адмиративните форми изненада, учудване от разминаването на предварителните представи и реалното състояние. Тук възприемам дефиницията на В. Матезиус за интензификацията - “такава степен на свойство или такава интензивност на действие или състояние, които смятаме за надвишаващи обикновената средна стойност” (цит. по Ницолова 1984:175), и се опирам на изследванията Р. Ницолова за средствата, посочващи интензификация на признака (процесуален или статичен) в българския език (Ницолова 1984, 1986).

Необходими са две уточнения, свързани с обекта на изследването. Тази работа няма за цел да проучи всички адмиративни изказвания, а само онези, които съдържат адмиративни глаголни форми. Именно в тях се търси спецификата във функционирането на изброените лексикални средства. В този смисъл задачата е не да се проучат всички възможни интензификатори в изказванията с адмиратив, а да се набележат най-типичните и да се очертаят приликите и разликите. Явно са възможни и множество други, но тук се коментират само откритите в ексцертирания материал. Примерите, върху които са извършени наблюденията и изводите, принадлежат както към спонтанната разговорна реч, така и към диалози от художествени произведения. Тъй като адмиративът е феномен на диалога, смятам, че е оправдано да бъде сравнена спецификата на адмиративните изказвания в спонтанната реч и в художествена литература.

¹ Текстът е публикуван в: *Материали от Седмата национална конференция по проблемите на разговорната реч, 10-11 юни 2004 г., гр. Велико Търново.*

II. Въпросителните и показателните местоимения и наречия като интензификатори в изказванията с адмиративни глаголни форми

Спецификата на адмиративните изказвания - придобиването на изненадващо знание за наличието въобще на факта или пък за откриването на неподозирани черти на даден обект или субект, води до повишена употреба на въпросителните местоимения с интензифицираща семантика. Очертават се няколко типични структурни модела: междуметие + въпросително местоимение/наречие, напр. *Ах, какъв йезуит бил тоя човек!* (Ем. Станев) (цит. по Куцаров 1984:70); глагол за перцепция във функция на прагматичен маркер + въпросително местоимение/наречие, напр. *Гледай ти какви били виенчани!* (Д. Талев), *Виж каква била тя, милата!* (Д. Талев) (цит. по Куцаров 1984:70); частица + въпросително местоимение, напр. *Ето какво значело да държиш властта в ръцете си!* (Г. Караславов), *Ето къде били прелюбодейците!* (Б. Райнов) (последните 2 примера също са взети от Куцаров 1984:70) и др.

Въпросителните местоимения и наречия във функция на интензификатори² посочват висока (положителна или негативна) степен на съответния признак, който е изходният материал, породил изненадата на говорещия:

//кòлко съм билà изостàнала// не знаям че са го билì пуснали тòзи булевàрт// (Алексова НКРР),

//(Някой изгасва телевизора.) ей/ каквò хубаво билò/ тишинà//(Алексова НКРР).

Същата роля на интензификатори играят и показателните местоимения и наречия, като и при двата случая може да бъде изразена както положителна, така и негативна оценка на интензифицирания признак: *Аха, такава ли била работата! Значи целият шум бил за това, че си искал да отидеш на риба, а не на училище. Така ли.* (М. Твен).

В ексцерпирания материал се срещат (макар и рядко) изказвания с адмиратив, които съдържат въпросителното наречие *как*. При тези употреби *как* служи за интензификация на качествен признак на предиката и отразява изненадата на говорещия от противоречието, възникнало между предварителните му схващания и действителното състояние на нещата, разкрито му от събеседника, напр.:

Асен. - Това е чудо божие. Бедна измъчена щерко, той бил достоен за твоята любов... Как съм бил жесток към вас... (Ив. Вазов)

Въпросителното местоимение за количество *колко* също може да изпълнява функцията на интензификатор в изказването с адмиратив, напр.:

Колко малко сме знаяли отца Йеротея! (Ив. Вазов);

² По въпроса за употребата на въпросителните местоимения с интензифициращо значение по-подробно вж. Ницолова 1986:162-165.

Колко майки е разплакал тоя изверг! (Ив. Вазов) (и двата примера са от Ницолова 1986:164-165).

III. Частици в изказванията с адмиратив

И в художествената литература, и в разговорната реч като лексикални средства за подчертаване на изненадата на говорещия функционират множество частици. Те интензифицират изразяваната по граматически път (в случая чрез модусите на изказване) изненада, фиксирайки учудването като последицата от направеното обобщение, заключение. Частиците, които изпълняват тази функция, се разполагат в повечето случаи в абсолютното начало на изказването и най-често са отделени от него чрез пауза. Те се отнасят към цялостното съдържание на изказването, тъй като са свързани с когнитивните процеси в съзнанието на говорещия и с преминаването от незнание към изненадващо ново знание.

Частицата *и* в изказванията с адмиратив служи, за да подчертае разминаването между представите на говорещия за факта и действителното състояние. Разположена в началото на изречението, частицата *и* акцентира върху опровергаването на очакванията, на предходните знания и представи, напр.:

*Тамара (затуля си в отчаяние очите плачуца). И аз съм го любила! Аз съм **страдала** за него. Аз презрях бащина воля, моминска чест, достойнство, светло бъдеще.* (Ив. Вазов).

С употребата в начална позиция на частицата *ама* с вариант *ма* в разговорната реч също може експресивно да се изрази опровергаването на предходните представи на говорещия, което е първооснова на учудването. С *ама* се въвеждат не предварителните представи и очаквания, а противоположното им изненадващо обобщение. Изказванията с *ама* от този тип приличат на съчинените противопоставителни изречения, като разликата е структурна и стилистично-експресивна. Този факт се обуславя от произхода на прагматичната частица *ама*, произлязла от противопоставителния съюз *ама* (вж. Тишева, Хауге 2000). Този вид адмиративни изказвания с *ама* в начална позиция представляват експлицирана втора част на изненадващото заключение: “Аз не очаквах, че X (=действие, състояние) е вероятно, но се оказва, че то е”. Предварителните представи, които биват опровергани, могат да намерят израз в следходния текст, напр.

//ма не бѝл ги из'ал знàчи// àс му кàзах трѝ/ нè/ ами стò пѝти да ги из'адè предѝ да трѝгнѝ// (Алексова - НКРР),

или могат да не бъдат експлицирани, а да се подразбират от контекста и ситуацията. Възможно е въобще да не се посочват или подразбират поради неактуалността им от гледна точка на отправителя на съобщението.

В художествената литература съществуват и примери с адмиратив, в които *ама че* съчетава изненадата на говорещия с експресивната му оценка за качествата на обекта, като акцентът е преди всичко върху оценъчната характеристика, напр.:

Ама че работа свършила телицата! (М. Шолохов – Г. Жечев) (цит. по Куцаров 1984:70).

- *На ти малко тиква.*

- *Не ща, нали ти казах, че не ща.*

- *Ама че си бил прост.* (А. Каралийчев) (цит. по Ницолова 2002).

В примерите, които притежавам, частицата *ама че* се употребява в контексти с изразено негативно отношение към качествата на оценявания обект.

Частицата *та* в изказванията с адмиратив подчертава изразеното чрез адмиратива противоречие между предварителни очаквания и реалното състояние, между старо и ново знание: *Та ти си бил жив!* (Ив. Вазов); *Та ти си бил за редактор!* (Ив. Вазов); *Та у тоя човек имало благородство!* – *учуди се Огнянов.* (Ив. Вазов); *Я виж! Та ти си бил добър християнин!* (Б. Райнов) (Примерите са цитирани по Куцаров 1984:69-70.). Както се вижда от примерите, това несъвпадение може да бъде положително или негативно от гледна точка на говорещия.

Частицата *че* като адмиративен показател въвежда изказване, противоречащо на очакванията или предположенията на говорещия, напр.:

Среща го Къньо Бèзлата и му дума:

- *Бравос бе, папурник! Бравос! Кой се е надявал, че в тая куфалница имало нещо! Че ти си бил цял търговец бе, диване! Цял джамбазин!* (Чудомир)

По-различна е ролята на съставната частица *ей че* в адмиративните изказвания: *Ей че неразбран човек бил тоя наш брат Тодор!* (ЛФ, 1974, №40) (цит. по Шанова 1985:6). Тя подчертава по-скоро емоционалното отношение на говорещия към оценявания обект (положително или негативно), отколкото разминаването между ново и старо знание.

IV. Междуметия в изказванията с адмиративни глаголни форми

В адмиративните изказвания междуметията функционират като маркери, които ”кодират отношението, нагласата на говорещия и комуникативните му намерения и които са контекстово ограничени” (Фрейзър 1990:383-395).

В разговорната реч като показател на изненадата най-високо честотно е междуметиято *о*, което може да бъде и удължено (*о:*) като в следния пример //ò/ *чàкай да спрѝ котлòнѝ... ò:/ билà съм го спр'àла/ а тичам с детèто на рѝцè//* (Алексова НКРР), или неудължено. Същото важи и за художествената литература: *О! Имало праведна, отмъстителна съдба!* (Ив. Вазов); *О, как съм бил спял в моята безкрайна доброта към*

него. О, как и най-умните царе могат да стават жертва на измамата. (Ив. Вазов); Борислав (няколко време стои занемял.) Сгодил я, сгодил я вече! О колко съм се мамил в своята душевна простота!... (Ив. Вазов).

Междуметието *a* по-често се удължава, като чрез тези употреби се набляга върху достигането до някакво заключение, досещане, разбиране като процес на осъзнаване. Употребите на неудължено *a* акцентират предимно върху неочакваността на факта и моментната изненада, срв.: (А. показва на Б. една от опциите на компютърната програма *Word*) //â: *такà се прàвело*// (Алексова НКРР); //a: *то било сериозен градус гроздето*// (Алексова ИКРР) от една страна, и от друга - *А! То било вол!* – извика Иван. (Й. Йовков).

В случаите като цитираните два, *a* е семантично и синтактично самостоятелно и изразява отношението на говорещия, без да пояснява други думи, което показва, че функционира като междуметие (напр. вж. Георгиев 1983:113-117). В посочените примери междуметието *a* изразява досещане (= “Разбирам, осъзнавам сега нещо, което преди не съм знаел”), като тази интерпретация ни отвежда към пораждането на адмиративното умозаклучение. Посочената употреба на междуметието *a* е описана в Речник на българския език под номер 4 (РБЕ 1977:146). Междуметието *a* може да изразява учудване, изненада като емоционална оценка, отбелязано като първо негово значение в РБЕ (вж. РБЕ 1977:146). Сред примерите, дадени в речника, откриваме следния случай с адмиратив:

Тогава брѣмбарѣт се изпѣчи, ... и дигна застрашително тупалата си.. – Аз съм главатар на всички брѣмбари в този край! –А-а, тѣй ли било! – учуди се престорено биволѣт. (РБЕ 1977:146)

Опровергаването на предходните схващания на говорещия, пораждащо адмиративната семантика, се изразява в разговорната реч и с междуметието *я – Я, майка се върнала* (СТРБЕ 1994:1001). То се разполага в абсолютното начало на адмиративното изказване, като в повечето случаи не е отделено с пауза, напр. в следващия пример: //îõa *къдѣ билõа пõаднала тõайа бõиба*// (Алексова - НКРР), *Я какъв юнак се извѣдил* (под. мое – Кр.А). (Чудомир) (цит. по Георгиев 1983:108). В ексцерпираните примери междуметието *я* в начална позиция може да е последвано от императивна форма на глагол за перцепция “Я виж/гледай ..”, напр. *Брей, че ти си бил цял поет бе, Марк Аврелий, я гледай!* (Ал. Константинов), или от въпросително местоимение или наречие в интензифицираща функция като посочените по-горе “я къде + адмиратив”, “я какъв + адмиратив”. (Естествено не изключвам и друг тип употреби, но ние тук описвам откритите случаи).

Същата функция - да изразява учудването на говорещия, породено от неочакваността на факта спрямо предварителната нагласа на говорещия, изпълнява и междуметието *ха*, напр. *Ха! Бай Николачко бил тук!* (Й. Йовков). То набляга върху неочакваността, върху мигновеното състояние, а не върху процеса на възникване на изненадата.

В изказванията с адмиратив употребата на междуметието *аха* подчертава момента на достигане до заключение, извод от страна на говорещия, което се оказва изненадващо (“Сега разбирам, осъзнавам нещо, което противоречи на моите предварителни представи”):

Аха, такава ли била работата! Значи целият шум бил за това, че си искал да отидеш на риба, а не на училище. Така ли. (М. Твен);

Погледнах ощеа-ха-а-а! – виж, каква била работата! – Кита се фанала и тя на хорото и играе до леля ти Гена. (Т. Влайков) (РБЕ 1977:352).

Като разговорен маркер за изразяване на изненадата на говорещия функционира и междуметието *леле*, което се среща по-рядко в диалозите в художествената литература. То може да се намира в началото на изказването и може да бъде интонационно отделено с пауза, напр. - *А* //(поглежда си часовника) *лèле/ стàнало* четири часъ// с’адам да пишъ че ептèн не остàна врèмell; или да не бъде - както в примера //лèле как е *шт’ало да пàдне* да ни прибиè// м̀ахни го/ д̀ай го д̀олу// (Алексова НКРР). Понякога краесловното *е* в *леле* може да бъде удължено - //лèле:/ тò *билò* м̀ного м̀кичко одв̀етре//, или неудължено - //лèле/ *стàнало* четири часъ// (Алексова НКРР). В първия и втория пример междуметието *леле* е употребено в контекст с негативна оценка за факта, докато в третия изненадата е съпътствана с положителна преценка от страна на говорещия.

Междуметията *ау*, *ах*, *ей*, *ех* (и в съчетание *ех че*), *у*, *ух*, *хе* акцентират в изказванията с адмиратив върху емоционалното отношение на говорещия към изненадващия факт, напр.:

Ау... Тоя бил Тръпче...(Д. Талев);

Ах, какъв йезуит бил тоя човек! (Ал. Константинов);

Ех, че пари имал! (Г. Караславов);

У, какво хубаво било тука - каза тя, като огледа градината. - Райска градина... (Й. Йовков);

Ух, то било наш Дончо, пък аз жъна и си мисля: кой ли гръмоли по пътя? (А. Кар.);

*Хе! Много рано **направили** главите. Брава!* (Й. Йовков).

Междуметието *охо* освен изразяването на изненада – *Охо, колко си порасла!* (СТРБЕ 1994:584), при удължаване на краесловната гласна придобива допълнителен акцент върху процеса на осъзнаване на противоречието ‘представи на говорещия – реално положение’, напр.:

*Охо-о, нашият герой **оздравял!*** (Г. Караславов);

*О-хо-о! ... Значи, вие **сте били** йезуит!* (Д. Димов) (двата примера са цит. по Куцаров 1984:70).

Междуметието *хм* подчертава сблъскването на старото незнание и новото знание за реалната стойност на фактите в процеса на преосмислянето, напр.:

Хм, този ли е бил Хлороформов (Г. Кирков) (цит. по Георгиев 1983:118).

Като междуметия, изразяващи изненадата на говорещия, могат да се определят *бре*, *брей* и *бей* в следните примери:

- БРЕ: *Бре! Аз съм се уснал. Джурка, добрутро! - Добрутро, Димо. Наспа ли се? Как спа?* (Й. Йовков);

- БРЕЙ: *Брей, хептен магаре бил този човек!* (Ал. Константинов) (цит. по Куцаров 1984:70);

- БЕЙ: *Бей! То само мене нямало тука!* (Й. Йовков).

Както се вижда, *бре* може да служи и за изразяване на иронично отношение (примера от А. Константинов), а и на положителна или негативна емоция (съответно примера от Ем. Станев и по-горе цитирания от Й. Йовков).

Като междуметия в адмиративните изказвания функционират и звателните форми на съществителните *Бог* и *Господ*, губещи номинативното си значение и функциониращи като прагматични маркери за изненада, носещи силна експресия. Това може да се види от следния пример: *Боже, викам, аз съм щяла да хвъркна у въздуха значи, къщата цялата да я запали* (=щял (е) да я запали - б.м. К.А.).” (Николова ИКРР); *Боже, какви му били кроежите!* (Ем. Станев).

V. Фразеологизирани глаголни изрази в изказванията с адмиратив

Неочакваният характер на действието се изразява и с други лексикални средства освен посочените частици и междуметия, напр. глаголни изрази от типа *Моля ти се*, чрез които говорещият изразява своето отношение към съдържанието на изказването, а не молба (в други случаи те сочат несъгласие, отхвърляне, неприемане). Чрез *моля ти се* преди всичко се предава негативна оценка за изказвания факт, например:

А //каквò прàвиш//

Б //см'атам еднà колà/ че б'урòто за ликвидàции се разработило мòл'а ти се и поискаха от мèне еднò експèртно съдèйствиe// (Алексова НКРР);

//глèдай мòля ти се как е шт'ало да пàдне цвèтето/ а àс си мислех/ че съм го слòжила добрè// (Алексова НКРР).

Подобна функция - да посочват противоречието между двете противоположни оценки за даден факт (което е в основата на адмиративната семантика), имат и фразеологизирани съчетанията от две императивни глаголни форми от типа *иди помисли*, напр. *Иди помисли, че у Заманова имало толкова честност*. (Ив. Вазов) (цит. по Куцаров

1984:70). В конкретния случай те се характеризират с ироничен стилистичен ефект, който допълнително нюансира адмиративната семантика.

В художествената литература, а и в разговорната реч откриваме и други фразеологизирани словосъчетания за изразяване на изненада като вид отношение на говорещия към изказването на действието. Това са перцептивни глаголи в императив от типа *Я, виж ти! Виж ти! Гледай! Гледай ти! Гледай моля ти се! Гледай го! Гледай го ти него!* При тези фразеологизирани словосъчетания е водеща емоционално-експресивната оценка, която е крайният продукт на направеното умозаключение, а перцептивната семантика остава на заден план. Чрез подобни конструкции с перцептивен глагол се предава преди всичко спонтанната реакция на говорещия, неговото изненадващо умозаключение, неочакваното опровергаване на предварителните му очаквания, като освен това донякъде се ангажира вниманието на слушащия. Тези фразеологизирани словосъчетания с перцептивен глагол са били обект на изследване от Й. Тишева (Тишева 1994). Авторката доказва тезата, че този тип употреби на повелителните форми на перцептивните глаголи *видя, слушам, чакам*, разположени в началото на различни типове изказвания, функционират като прагматични маркери. Нека да дадем няколко примера от разговорната реч:

//йà глèдай стèфче/ ùмала сьм билà пàпка на тòзи комп'утър//;

//йà глèдай/ и тòй шт'ал да пьтүва/ некадърник/ в делегация мол'ъ ти се/ с правителствената// (и трите примера са от Алексова НКРР);

*Аз мислех, че никой няма да вземе тия карти, то гледай **имало** хора, бе. Ами що да не ги вземеш, бе, я!* (Николова ИКРР).

Подобни примери съществуват и в художествената литература:

*Гледай го, какъв **бил!**... А аз го знаех за порядъчен човек. Какъв прикрит лицемер...* (Кр. Кюлявков) (Примерът е от Дьомина 1959:325-326.)

*Я виж! Та ти **си бил** добър християнин!* (Б. Райнов);

*Гледай ти какви **били** виенчани!* (Д. Талев);

*Виж каква **била** пустата му работа! – радваше се той на себе си.* (Г. Караславов) (Последните три примера са от Куцаров 1984:69-70).

VI. Изводи

Направените наблюдения посочват, че в изказванията с адмиратив частиците предимно подчертават опровергаването на представите на говорещия, което лежи в основата на адмиративната семантика. Подобна функция имат и фразеологизирани глаголни изрази с глагол за зрителна перцепция, които сигнализират, че осъщественият акт на преминаване от едно ментално състояние (на старо знание, на предходни представи и оценки) към друго (на ново знание за реалния характер на нещата) е съпроводен с изненада, учуд-

ване. Междуметията акцентират по-силно върху емоционалната реакция на говорещия по отношение на изненадващото заключение. Въпросителните местоимения и наречия функционират като интензификатори на емоционално-експресивното заключение, обобщение, наблюдение. Независимо обаче дали акцентират преди всичко върху противоречието между очаквано и реално състояние на нещата (като частиците и фразеологизираните съчетания с глагол за визуална перцепция), или предимно върху емоционално-експресивния характер на оценката на говорещия за изказваното, изброените лексикални средства допълват, нюансират, интензифицират изразеното чрез умозаключителните адмиративни употреби учудване и изненада, предават положителната или негативната оценка на говорещия за изненадващия факт.

Цитирана литература:

Алексова НКРР: Алексова, Кр. Непубликуван корпус разговорна реч.

Алексова ИКРР: Алексова, Кр. Интернет корпус на българската разговорна реч - <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/mat/Aleksova>

Георгиев 1983: Георгиев, Ст. Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи). София: Наука и изкуство, 1983.

Дьомина 1959: Демина, Е. И. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. В: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959, с.326-343.

Куцаров 1984: Куцаров, Ив. Преизказването в българския език. София: Народна просвета, 1984.

Николова ИКРР: Николова, Цв. Интернет корпус разговорна реч на българския език - <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/mat/Nikolova>

Ницолова 1984: Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София: Народна просвета, 1984.

Ницолова 1986: Ницолова, Р. Българските местоимения. София: Наука и изкуство, 1986.

РБЕ 1977: Речник на българския език, т. 1, София: Издателство на БАН, 1977.

СТРБЕ 1994: Буров, Ст., В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения. Велико Търново: Елпис, 1994.

- Тишева 1994: Тишева, Й. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. В: Проблеми на българската разговорна реч. Кн. 2. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 1994, с.108-119.
- Тишева, Хауге 2002: Тишева, Й., Х. Ро Хауге. Заемане на прагматични частици. В: Проблеми на социолингвистиката. VII том. Билингвизъм и диглосия - съвременни проблеми. София: Международно социолингвистическо дружество, 2002, с. 10-18.
- Фрейзър 1990: Fraser, V. An approach to discourse markers. In: Journal of Pragmatics 14, 1990, 2, pp. 383-395.
- Шанова 1985: Шанова, З. Адмиратив в българском языке и способы его передачи на русский язык. В: Съпоставително езикознание, 1985, кн. 6, с. 5-9.